

Melania Dereszyńska-Romaniuk

Źródła do dziejów Kościoła ewangelickiego w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy

słowa kluczowe: Bydgoszcz, archiwum państwowe, źródła archiwalne, kościół ewangelicki

Archiwalia dotyczące dziejów Kościoła ewangelickiego stanowią tylko niewielką część zasobu. Archiwum Bydgoskie, podobnie jak inne archiwa, przechowuje i udostępnia archiwalia o pertynencji terytorialnej, wyznaczonej przez właściwą jednostkę podziału terytorialnego. Na przestrzeni wieków obszar ten podlegał wielokrotnym modyfikacjom, związanym przede wszystkim ze zmianami statusu państwowego (okręg rejencyjny, województwo pomorskie, bydgoskie). Akta dotyczące Kościoła ewangelickiego są znacznie zdekompletowane. Wiele archiwaliów zaginęło bezpowrotnie, zwłaszcza w latach II wojny światowej oraz tuż po jej zakończeniu. W zasobie Archiwum archiwalia te tworzą odrębne zespoły archiwalne. Wszystkie akta są opracowane po względem archiwalnym i zostały zaopatrzone w inwentarze archiwalne, umożliwiające orientację w zachowanym materiale źródłowym.

O losach bydgoskich ewangelików wiemy stosunkowo niewiele. Źródła do tej problematyki są rozproszone, zarówno w polskich Archiwach Państwowych w Bydgoszczy, Poznaniu, w Archiwum Głównym Akt Dawnych i Archiwum Akt Nowych w Warszawie, jak również niemieckich – Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem i Evangelisches Zentralarchiv w Berlinie. Jedyna monografia dotycząca tego zagadnienia została napisana przez członka rady parafialnej Ewangelickiej Gminy Zjednoczonej w Bydgoszczy Juliusa Fechnera, a wydana w 1887 r.¹ Autorem obszernego opracowania dotyczącego kościoła ewangelickiego w Bydgoszczy jest August Angermann, bydgoski

¹ J. Fechner, *Geschichte des evangelischen Kirchspiels Bromberg*, Bromberg 1887.

pastor². Kościołowi ewangelickiemu przed 1920 r. poświęcił szkic G. Meinhardt³. Badaczem bydgoskiego protestantyzmu jest Elżbieta Alabrudzińska, która wiele uwagi poświęciła ewangelikom. Jej prace koncentrują się jednak na okresie dwudziestolecia międzywojennego⁴. Monografię o bydgoskiej parafii ewangelicko-augsburskiej, z okazji osiemdziesięciolecia jej istnienia, napisał Jerzy Domasławski⁵. O ewangelikach bydgoskich pisali także Marta Rajewska i Marek Romaniuk⁶.

Najistotniejsze znaczenie w dziejach Bydgoszczy odegrały kościoły: Kościół Ewangelicko-Unijny, Kościół Ewangelicko-Augsburski, Kościół Ewangelicko-Luterski.

Kościół Ewangelicko-Unijny

Decretem króla Fryderyka Wilhelma III z 27 września 1817 r. nastąpiło zjednoczenie 2 wyznań protestanckich: luterńskiego i reformowanego. Utworzono wówczas Kościół Ewangelicki Unii Staropruskiej, czyli Kościół Ewangelicko-Unijny. Każdy z kościołów zachował odrębność doktrynalną. Na czele Kościoła Ewangelicko-Unijnego stał monarcha pruski. Centralnym organem zarządzającym była Naczelna Rada Kościoła. W prowincjach organem zwierzchnim był konsystorz podporządkowany radzie. Na czele konsystorza stał generalny superintendent. Przez cały okres międzywojenny był nim dr Paul Blau. Siedzibami konsystorza dla Prowincji Prusy Zachodnie był Gdańsk, zaś dla Prowincji Wielkie Księstwo Poznańskie (od 1848 r. Poznań) był Poznań. Już po odzyskaniu niepodległości od 1 maja 1920 r. gminy ewangelickie z terenu Pomorza przeszły pod zwierzchność konsystorza w Poznaniu. Powstał wówczas Ewangelicki Kościół Unijny w Polsce. Na czele okręgów kościelnych (diecezji) stali superintendenci (archiprezbiter). Byli mianowani przez senat kościelny na wniosek generalnego superintendenta. Do jego kompetencji należały: kierowanie wyborem proboszczów, nadzór nad funkcjonowaniem parafii, szkolnictwem kościelnym, państwowym i prywatnym w sprawach nauki religii na terenie diecezji (archiprezbitariatu),

² A. Angermann, *Die evangelische Kirchengesamtheit des Posener Landes seit 1772*, Posen 1912.

³ G. Meinhardt, *Die evangelische Kirche bis zum Jahre 1920*, [w:] i, Wilhelmshaven 1973.

⁴ E. Alabrudzińska, „Kościół Ewangelicko-Augsburski w Bydgoszczy w latach 1920-1939, „Kronika Bydgoska” 1991, t. 12; tenże, *Wyznania protestanckie w Bydgoszczy w okresie międzywojennym (1920-1939)* „Kronika Bydgoska” 1992, t. 14; tenże, *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, Toruń 1995.

⁵ J. Domasławski, *Osiemdziesięciolecie Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Bydgoszczy 1922-2002*, Bydgoszcz 2002.

⁶ M. Rajewska, *Ewangelicy w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, 2017, t. 38, s. 105-126; M. Romaniuk, *Ewangelicy w Bydgoszczy*, [w:] *Ewangelicy w regionie kujawsko-pomorskim na przestrzeni dziejów pod red. J. Klaczkowa*, Toruń 2020, s. 13-41.

opieka nad instytucjami charytatywnymi i zakładami opieki społecznej; wizytacje kościelne.

W Bydgoszczy pierwszą parafię ewangelicko-augsburską powołano na mocy edyktu Fryderyka II z 5 października 1772 r. Do rangi samodzielnych parafii podniesiono ewangelickie gminy w Bydgoszczy, Margoninie, Więcborku i Sępólnie Krajeńskim. W 1807 r. dla utworzonego wówczas Departamentu Bydgoskiego Księstwa Warszawskiego utworzono oddzielny konsystorz, który po 1815 r. został rozwiązany. Nie ustalono daty powołania superintendencji bydgoskiej. Funkcje superintendenta sprawowali kolejno Karl Freymark, po 1830 r. Jacob Romberg, a potem Emil Taube, August Saran i Paul Brinkmann. W latach 1784-1878 wzniesiono budynek zboru w Bydgoszczy przy ul. Podwale 5. W latach 1872-1913 powstały największe kościoły luterzańskie w mieście: pw. Pawła Apostoła (Pauluskirche), Chrystusa i Krzyża Świętego. Na początku XX w. pobudowano kilka świątyń ewangelickich na przedmieściach. W latach 1920-1939 okręg bydgoski podzielono na 2 superintendencje: miejską złożoną z 7 parafii, z najważniejszą i najliczniejszą Ewangelicką Gminą Zjednoczoną, oraz superintendencję obejmującą podbydgoskie wsie. Na terenie superintendencji działał związek synodalny odbywający synod raz w roku. W 1920 r. Kościół Ewangelicko-Unijny liczył około 28 tys. wyznawców. W końcu lat 20. w związku z odpływem ludności niemieckiej w ramach tzw. opcji, w mieście pozostawało 8700 ewangelików unijnych. W latach 30. było ich ok. 8,5 tys., zaś do 1939 r. ich liczba wzrosła do ok. 11 tys. (w tym 8500 liczyła Ewangelicka Gmina Zjednoczona). Trudno precyzyjnie określić liczebność wyznawców, bowiem część osób deklarowała się także jako ewangelicy augsburscy lub reformowani. Kościół Ewangelicko-Unijny w Bydgoszczy miał charakter wybitnie niemiecki. Polscy ewangelicy skupili się w Kościele Ewangelicko-Augsburskim. Wszyscy pastory byli Niemcami. Od 1920 r. superintendentem był Julius Assman, poseł do sejmu pruskiego, członek Zgromadzenia Narodowego, aktywny działacz niemieckiej mniejszości narodowej. Zbór posiadał w mieście 2 kościoły i 2 cmentarze. Kościół Ewangelicko-Unijny w Bydgoszczy był największą liczebnie placówką kościoła w Polsce.

Kościół Ewangelicko-Augsburski

Kościół luterński był kościołem pochodzenia niemieckiego. Jego wyznawcy pojawili się w Polsce od II połowy XVIII w. najpierw w związku z osadnictwem fryderycjańskim, a następnie niemieckim osadnictwem kolonizacyjnym. Istotne było poparcie władz dla rozwoju Kościoła ewangelickiego, co stanowiło przeciwwagę dla wpływów Kościoła katolickiego, i sprzyjanie osiedlaniu gmin protestanckich z innych państw (Bracia Czescy, menonici). W międzywojennej

Rzeczypospolitej był największym liczebnie Kościołem protestanckim. W 1933 r. liczył około 400 tys. wiernych i 128 parafii. Siedzibą władz, tj. Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce, była Warszawa. Przez całe dwudziestolecie międzywojenne generalnym superintendentem był Julius Bursche. Wśród wiernych przeważali Polacy, choć skład narodowy bywał mieszany, polsko-niemiecki (np. w Warszawie przeważali Polacy, zaś w Łodzi Niemcy). W Bydgoszczy pierwszą parafię utworzono w 1922 r., a oficjalne erygowanie zboru nastąpiło w 1924 r. W 1932 r. parafia liczyła ok. 115 rodzin. W 1939 r. skupiała 600 osób, większość wiernych stanowili Polacy. W życiu parafii ważną rolę, pełniło kilka działających stowarzyszeń, m.in. Towarzystwo Ewangelickie zajmujące się organizacją wycieczek i działalnością szkółek niedzielnych, a także Stowarzyszenie Polskiej Młodzieży Ewangelickiej. Od 1925 r. zbór mieścił się przy ul. Libelta 4.

Kościół Ewangelicko-Luterski (Kościół Staroluterski)

W Bydgoszczy funkcjonował od 1834 r. W 1846 r. wzniesiono niewielki kościół przy ul. Poznańskiej 13. Kościół liczył około 4 tysięcy wiernych. Nie angażował się politycznie i był lojalny wobec państwa.

Przegląd źródeł⁷

Przegląd źródeł do dziejów Kościoła ewangelickiego przechowywanych w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy należy rozpocząć od Superintendury Kościoła Ewangelickiego w Bydgoszczy. Była to instytucja kierowana przez superintendenta (wcześniejsza nazwa archiprezbiter) mianowanego przez senat kościelny na wniosek generalnego superintendenta. Do zadań superintendury należało kierowanie wyborem proboszczów, nadzór nad funkcjonowaniem parafii, szkolnictwem kościelnym, nauką religii na terenie diecezji. Właściwa była również w sprawach opieki nad instytucjami charytatywnymi i zakładami opieki społecznej. Gminy ewangelickie zajmowały się sprawami religijnymi, majątkowymi i szkolnymi. Prowadziły ewidencję stanu cywilnego wiernych.

I. Superintendtura Kościoła Ewangelickiego w Bydgoszczy 1935

2 j.a.; 0,02 m.b.

zespół nr 3060

wykaz majątku gmin ewangelickich należących do diecezji bydgoskiej, opis kościoła –inwentarz majątku

II. Ewangelickie gminy wyznaniowe

1. Ewangelicka Gmina Wyznaniowa w Łabiszynie, pow. Szubin 1849

1 j.a.; 0,01 m.b.

zespół nr 2982

⁷ *Informator o zasobie archiwalnym Archiwum Państwowego w Bydgoszczy* (stan na 31 grudnia 2011 r.), red. M. Dereszyńska-Romaniuk, Bydgoszcz 2013.

członkowie gminy, wykaz wyborców pastora

2. **Ewangelicka Gmina Wyznaniowa w Nowem, pow. Świecie 1787-1888**
3 j.a.; 0,06 m.b. zespól nr 2479
cmentarz (plan sytuacyjny, opłaty, kasa cmentarna), szkoła miejska (organizacja, spisy uczniów)
3. **Ewangelicka Gmina Wyznaniowa w Nowej Wsi Wielkiej, pow. Bydgoszcz 1859-1945**
1 j.a.; 0,01 m.b. zespól nr 2983
kronika gminy

III. Akta metrykalne ewangelicko-unijnych gmin wyznaniowych

[chrzty, śluby, zgony]

1. **Barcin, pow. Szubin 1846-1874**
3 j.a.; 0,07 m.b. zespól nr 2788
2. **Bydgoszcz 1817-1874**
93 j.a.; 1,52 m.b. zespól nr 392
3. **Chojnice 1823-1849**
2 j.a.; 0,08 m.b. zespól nr 394
4. **Fordon, pow. Bydgoszcz 1822-1874**
2 j.a.; 0,17 m.b. zespól nr 396
5. **Kcynia, pow. Szubin 1819-1941**
12 j.a.; 0,60 m.b. zespól nr 398
chrzty (1829-1909), śluby (1829-1907), zgony (1819-1941)
6. **Koronowo, pow. Bydgoszcz 1809-1869**
6 j.a.; 0,40 m.b. zespól nr 399
7. **Kowalewko, pow. Szubin 1871-1874**
1 j.a.; 0,01 m.b. zespól nr 2687
8. **Łabiszyn, pow. Szubin 1782-1874 [1881]**
76 j.a.; 1,59 m.b. zespól nr 402
chrzty, śluby, zgony (1782-1874), akta zbiorowe (1858-1881)
9. **Łęgnowo, pow. Bydgoszcz 1869-1874**
1 j.a.; 0,02 m.b. zespól nr 403
10. **Mokre, pow. Chojnice 1837-1948**
1 j.a.; 0,03 m.b. zespól nr 2675
11. **Nowa Wieś Wielka, pow. Bydgoszcz 1861-1874**
2 j.a.; 0,09 m.b. zespól nr 405
12. **Nowe, pow. Świecie 1823-1874**
8 j.a.; 0,32 m.b. zespól nr 411
13. **Osie, pow. Świecie 1862-1868**

1 j.a.; 0,10 m.b.	zespół nr 407
14. Rynarzewo, pow. Szubin 1868-1874	
1 j.a.; 0,02 m.b.	zespół nr 2848
15. Serock, pow. Świecie 1816-1874	
4 j.a.; 0,15 m.b.	zespół nr 417
16. Sicienko, pow. Bydgoszcz 1856-1874	
1 j.a.; 0,06 m.b.	zespół nr 415
17. Sipiory, pow. Szubin 1871-1874	
1 j.a.; 0,01m.b.	zespół nr 2942
18. Solec Kuj., pow. Bydgoszcz 1834-1874	
3 j.a.; 0,18 m.b.	zespół nr 414
19. Szubin 1821-1874	
9 j.a.; 0,31 m.b.	zespół nr 420
20. Świecie 1857-1874	
2 j.a.; 0,06 m.b.	zespół nr 416
chrzty, śluby (1870-1874), zgony (1857-1874)	
21. Tuchola 1790-1830	
1 j.a.; 0,01 m.b.	zespół nr 413
zgony	

IV. Akta metrykalne ewangelicko-luterańskich gmin wyznaniowych

[chrzty, śluby i zgony]

1. Akta metrykalne Ewangelicko-Luterańskiej Gminy Wyznaniowej w Bydgoszczy 1835-1874	
2 j.a.; 0,08 m.b.	zespół nr 393
2. Akta metrykalne Ewangelicko-Luterańskiej Gminy Wyznaniowej w Sipiorych, Mieczkowie i Łabiszynie, pow. Szubin 1871-1874	
1 j.a.; 0,01 m.b.	zespół nr 2688

V. Akta metrykalne Ewangelickiej Gminy Wyznaniowej Mennonitów w Grupie, pow. Świecie 1854-1874

30 j.a.; 0,27 m.b.	zespół nr 397
[chrzty, śluby i zgony]	

Materiały dotyczące ewangelickich gmin wyznaniowych występuje także w przechowywanych w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy aktach **wytworzonych przez organy władzy, administracji państwowej ogólnej i specjalnej oraz administracji samorządowej**. Wynikało to z zakresu rzeczowego kompetencji aktotwórcy. Sprawowali oni m.in. nadzór nad Kościołem ewangelickim, życiem religijnym mniejszości niemieckiej, budową i remontami

świętyń, działalnością stowarzyszeń i związków, cmentarzami. Po 1945 r. nastąpiły zmiany. Po opuszczeniu Bydgoszczy przez Niemców ich kościoły opustoszały. Przeszły w zarząd i użytkowanie miejscowych parafii rzymskokatolickich. Następowala likwidacja cmentarzy ewangelickich. Po II wojnie światowej w mieście zdecydowanie dominował katolicyzm, przy niewielkim tylko udziale ewangelików-augsburskich.

Przegląd źródeł

I. Administracja szczebla wojewódzkiego (rejencyjnego)

- 1. Deputacja Kamery Wojennej i Domen w Bydgoszczy** [Kriegs - und Domänenkammer Deputation Bromberg] **1772-1806** zespół nr 1
kościół (dobra, należności, utrzymanie, wizytacje), dzieła i pisma w sprawach kościelnych i szkolnych, wnioski duchownych katolickich z Polski o mianowanie w krajach pobytu, wnioski o wystawienie wyciągów z ksiąg kościelnych parafii katolickich
- 2. Rejencja w Bydgoszczy** [Regierung Bromberg] **1815-1919** zespół nr 2
gminy ewangelickie (patroni kościołów, obsada stanowisk, kasa pogrzebowa), finanse (fundusz kościelny, legaty)
- 3. Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu 1919-1939** zespół nr 4
życie religijne mniejszości niemieckiej, ewangelickie gminy wyznaniowe, pastorzy, budowy i remonty kościołów ewangelickich, cmentarze
- 4. Rejencja w Bydgoszczy** [Regierung Bromberg] **1939-1945** zespół nr 5
powiat Sępólno – wykaz własności kościoła, spis gmin ewangelickich
- 5. Urząd Wojewódzki Pomorski w Bydgoszczy 1945-1950** zespół nr 85
obiekty kościołów, przydział kościołów poewangelickich na parafie rzymskokatolickie, sprzedaż mienia, likwidacja cmentarza ewangelickiego w Bydgoszczy, oddanie do użytku kaplicy i cmentarza w Grudziądzu Kościołowi Ewangelicko-Augsburskiego

II. Starostwa powiatowe [Landratsamt] 1772-1920

- 1. Starostwo Powiatowe w Bydgoszczy 1816-1920** zespół nr 7
ewangelicka gmina w Koronowie, ewangelickie szkoły w Bartodziejach Wielkich, Kapuściskach, Rupienicy
- 2. Starostwo Powiatowe w Chojnicach 1772-1919** zespół nr 10
ewangelickie gminy wyznaniowe
- 3. Starostwo Powiatowe w Szubiniu 1880-1895** zespół nr 26
kościół, świadczenia, podatki
- 4. Starostwo Powiatowe w Świeciu 1773-1920 [1925]** zespół nr 17

budowa kościołów, proboszczowie, dozory kościelne

5. Starostwo Powiatowe w Tucholi 1819-1919 [1923] zespół nr 21

nadzór, kościoły (budowa), dozory kościelne, cmentarze

III. Urzędy domenalno-rentowe [Domänen-Rent-Amt]

1. Urząd Domenalno-Rentowy w Czersku, pow. Chojnice 1786-1874 [1875]

zespół nr 28

kościół (granice parafii, koloniści niemieccy), ewangelicka szkoła w Czersku, Kosobudach, gmina w Sominie

2. Urząd Domenalno-Rentowy w Kamieniu, pow. Złotów 1801-1844

zespół nr 35

urzędnicy, szkoły, kościół (świadczenia), podatki (pobór), granice, hodowla

3. Urząd Domenalno-Rentowy w Nowem, pow. Świecie 1774-1874

zespół nr 34

budowa kościoła w Bzowie, parafia ewangelicka w Nowem, szkoła w Opale-
niu, Warlubiu

4. Urząd Domenalno-Rentowy w Świeciu 1777-1875

zespół nr 36

kościół: budowa i utrzymanie, dozory kościelne, menonici, poszczególne ko-
ścioły ewangelickie, cmentarze

5. Urząd Domenalno-Rentowy w Tucholi, pow. Chojnice 1773-1874 [1898]

zespół nr 38

kościóły – korespondencja

6. Urząd Domenalno-Rentowy w Więcborku, pow. Złotów 1820-1874

zespół nr 39

ewangeliccy duchowni w Sępólnie

IV. Starostwa powiatowe 1920-1939

1. Starostwo Powiatowe w Chojnicach [1906-1910] 1920-1939

zespół nr 11

działalność stowarzyszenia opieki nad dziewczętami i kobietami ewangelickie-
go wyznania

2. Starostwo Powiatowe w Sępólnie Krajeńskim [1897-1902] 1920-1939

zespół nr 20

sprawy wyznaniowe, ewidencja ewangelickich gmin wyznaniowych oraz
osób duchownych, stan posiadania, nabożeństwa w kościołach ewangelickich
w dniu świąt narodowych

3. Starostwo Powiatowe w Szubiniu [1890-1895] 1919-1939

zespół nr 16

mniejszości religijne, kościół ewangelicki, ewangelickie gminy wyznaniowe w Barcinie, Kcyni, Łabiszynie, Rynarzewie, akta dotyczące szkoły ewangelickiej w Łabiszynie

4. **Starostwo Powiatowe w Świeciu 1920-1939** zespół nr 18
kościół, wyznanie, sprawy wyznaniowe, świątynie w powiecie – karty rejestracyjne
5. **Starostwo Powiatowe w Tucholi [1903-1916] 1920-1939** zespół nr 22
sprawy wyznaniowe, statystyka ewangelickich gmin wyznaniowych
6. **Starostwo Powiatowe w Wyrzysku [1881-1919] 1920-1939** zespół nr 25
wykazy ewangelickich gmin wyznaniowych
- V. **Starostwa powiatowe [Landratsamt] 1939-1945**
 1. **Starostwo Powiatowe w Bydgoszczy 1939-1945** zespół nr 9
sprawy szkolne i kościelne
 2. **Starostwo Powiatowe w Chojnicach 1939-1945** zespół nr 12
rejestr organizacji kościoła ewangelickiego
- VI. **Starostwa powiatowe 1945-1950**
 1. **Starostwo Powiatowe w Bydgoszczy 1945-1950** zespół nr 854
wykazy kościołów poniemieckich, sprawy wyznaniowe
 2. **Starostwo Powiatowe w Chojnicach 1945-1950** zespół nr 2340
sprawy wyznaniowe
- VII. **Akta miast**
 1. **Akta miasta Barcina, pow. Szubin 1564-1939 [1944]** zespół nr 188
dozór kościelny, budowy, spis organizacji kościoła ewangelickiego
 2. **Akta miasta Bydgoszczy 1559-1945 [1946-1950]** zespół nr 189
gmina ewangelicka, przekazanie kościoła Bernardynów gminie ewangelickiej, ewangelicki kościół pw. Pawła Apostoła – budowa, założenie zegara, tablica pamiątkowa, ewangelicki kościół farny – ławki, budowa i wyposażenie nowego kościoła ewangelickiego, farnego, budowa innych świątyń ewangelickich
 3. **Akta miasta Chojnic 1346-1937** zespół nr 1675
srebra ewangelickiej gminy wyznaniowej, inauguracja roku szkolnego w szkole ewangelickiej
 4. **Akta miasta Fordonu, pow. Bydgoszcz 1413-1944** zespół nr 190
kościół ewangelicki
 5. **Akta miasta Kamienia, pow. Sępólno Kraj. 1773-1936** zespół nr 1564
szkoła ewangelicka
 6. **Akta miasta Kcyni, pow. Szubin** zespół nr 191
dom parafialny i majątek gminy

- 7. Akta miasta Koronowa, pow. Bydgoszcz 1368, 1624-1945 [1950]** zespół nr 192
 organizacja kościoła
- 8. Akta miasta Łobżenicy, pow. Wyrzysk 1567-1939** zespół nr 194
 kościół ewangelicki, założenie cmentarza w Łobżenicy, szkoły wyznaniowe, święta kościelne
- 9. Akta miasta Nowego, pow. Świecie 1350, 1416-1944** zespół nr 196
 podatki kościelne, budowa wieży kościoła
- 10. Akta miasta Solca Kuj., pow. Bydgoszcz 1670-1945** zespół nr 197
 sprawy kościoła ewangelickiego, budowa kościołów, szkoły wyznaniowe
- 11. Akta miasta Szubina 1780-1940** zespół nr 198
 ewangelicka gmina wyznaniowa, duchowni – wykazy, dane osobowe
- 12. Akta miasta Tucholi 1721 – 1939** zespół nr 1674
 szkoły wyznaniowe, kościoły (wyznanie, majątek, budowa)
- VIII. Zarządy miejskie 1945-1950**
- 1. Zarząd Miejski w Bydgoszczy [1928] 1945-1950 [1952]** zespół nr 899
 przekazywanie zbiorów ewangelickich na rzecz kościołów katolickich, sprawa rozbiórki kościoła ewangelickiego przy pl. Wolności
- 2. Zarząd Miejski w Nowem, pow. Świecie 1945-1950** zespół nr 912
 niemiecki kościół ewangelicki w Nowem, wykazy poniemieckich obiektów kościelnych, wykazy parafii i księży, ankieta o majątkach kościelnych i benefi-
 cjach, wykazy zaległości podatkowych na gruntach kościelnych
- 3. Zarząd Miejski w Sępólnie Kraj. [1935] 1945-1950** zespół nr 2350
 kościół ewangelicki (metryki)
- 4. Zarząd Miejski w Szubinie 1945-1950** zespół nr 914
 kościoły i związki religijne
- 5. Zarząd Miejski w Świeciu 1945-1950** zespół nr 917
 wykaz nieruchomości po ewangelickich gminach wyznaniowych

W latach zaboru pruskiego 1772-1920 istotne znaczenie miało wyznanie ewangelickie. O ile w 1772 r. zamieszkiwały w Bydgoszczy tylko dwie rodziny wyznania ewangelickiego, to w 1815 r. ewangelicy stanowili już ok. 60% ludności miasta, a w okresie 1850-1920 ok. 75%. Dopiero pod koniec XIX w, dzięki osiedlającej się na przedmieściach (Wilczak, Szwederowo) ludności polskiej, katolicy zwiększyli swą liczebność. Przełom XIX i XX w. przyniósł znaczny rozwój sieci parafialnych i budowę nowych świątyn Kościoła Ewangelicko-Unijnego. Po

II wojnie światowej nastąpiła całkowita zmiana religijnego oblicza Bydgoszczy. W strukturze konfesyjnej miasta zdecydowaną przewagę uzyskali katolicy.

Archiwalia dotyczące dziejów Kościoła ewangelickiego przechowywane w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy stanowią niewątpliwie atrakcyjny materiał badawczy w zakresie genealogii i socjologii. Zyskuje on na zainteresowaniu w związku ze stałą popularnością badań genealogicznych wśród użytkowników archiwum. Warto jednak zwrócić uwagę, że korzystanie z archiwaliów wymaga pewnego przygotowania. Część, zwłaszcza starszych materiałów, jest sporządzona w języku łacińskim, a pochodzące z okresu zaborów – w języku niemieckim i pismem zwanym kursywą gotycką. Zapewne będą one materiałem źródłowym penetrowanym przez hobbystów i historyków profesjonalistów.